

Arkasından Ağıt Yakılan Bir Vali: Van Valisi Âli Bey

A Governor Lamented After: Governor of Van Âli Bey

Sadık Emre Karakuş*

*Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID: S.E.K. 0000-0003-0781-8019

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sadık Emre Karakuş,

Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

E-posta/E-mail: sadikemre@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.01.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested: 21.01.2025

Son Revizyon/Last Revision Received: 23.01.2025

Kabul/Accepted: 10.02.2025

Atıf/Citation:

Karakuş, Sadık Emre. "Arkasından Ağıt Yakılan Bir Vali: Van Valisi Âli Bey." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 163-187. <https://doi.org/10.26650/iutd.1616383>

öz

Bu makalede, Van Valiliği görevinin hemen akabinde Ermeni çeteciler tarafından 23 Eylül 1907 günü Batum'da düzenlenen suikastta hayatını kaybeden Âli Bey'in biyografisi, valilik dönemi ve katledilmesine giden trajik süreç ele alınmıştır. 1861 yılında Edirne'de doğan mülkiye kökenli Âli Bey, Mahkeme-i Temyiz Üyesiyken 17 Aralık 1906'da Van Valiliğine atandı. Bölgede asayiş ve düzenin tam olarak sağlanamadığı bir dönemde göreve başlayarak, emniyet ve güvenliği tesis etmek için vilayette görevli asker-memur tayinlerinden aşiret problemlerine, Ermeni çeteleriyle mücadele eden vergi sorununa kadar birçok meselenin üzerine giderek misyonerlerin ve konsolosların sürekli faaliyette bulunduğu günlerde bölgede devlet nizamını sağlamaya gayret etti. Ancak farklı mütalaalar ile atandıktan yaklaşık dokuz ay sonra 5 Eylül 1907 günü görevden azledildi. Van ahalisi, henüz bir yılını bile doldurmamış valilerinin göreve iadesi için ender görülen bir durum olarak sokaklara çıkıp Yıldız Sarayı'na telgraflar gönderdiyse de netice değişmedi. Ahaliyi teskin eden Âli Bey, İstanbul'a Batum üzerinden deniz yoluyla gitmek için Van'dan ayrıldı. Ancak Batum'da Ermeni komitacılar tarafından düzenlenen silahlı saldırıda hayatını kaybetti. Cenazesi ise infial yaratmamak için İstanbul'a değil Sinop'a defnedilmek zorunda kalındı. Çok daha nadir olan bir vali adına ağıt yakılmasıdır ki ağıt formunda "Ali Paşa'yı Vurdular" türküsü yaşananların ardından Van yöresinden derlenmiştir. Âli Bey hakkında sözlü ve yazılı literatürdeki bilinenler ise bütünlük göstermeyen ifadelerden ibarettir; başta Âli Bey olmak üzere kişiler, isimler, ünvanlar, tarihler ve vakalar birbirine karıştırılmış hâlde olup birçok hususa dair bilgi eksikliği de vardır. Bu araştırmada ise daha ziyade Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden ele alınan konu ile yanlış bilgilerin düzeltilerek bilinmeyen tarafların aydınlatılmasına gayret edilmiştir. Ortaya çıkan neticeyse görevini layıkıyla yapmaya çalışan adil bir valinin birçok açıdan suçlanıp mağdur edilse de adının unutulmayacak şekilde halkın hafızasında yer ettiği, ibretlik hikâyesinin ise idari, siyasi ve etnografik olarak ders mahiyetinde olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, II. Abdülhamid, Van, Van Valisi Âli Bey, Ali Paşa Ağıdı

ABSTRACT

In this article, the biography, governorship and the tragic process leading to the assassination of Âli Bey, who was assassinated by Armenian gangsters on September 23, 1907, right after his appointment as Governor of Van, are discussed. Born in 1861 in Edirne, Âli Bey, who was a member of the Court of Appeals, was appointed as the Governor of Van on December 17, 1906. Taking

office at a time when law and order in the region was not fully established, he endeavored to establish state order in the region at a time when missionaries and consuls were constantly active in the region by addressing many issues ranging from military and civil servant appointments to tribal problems, from the fight against Armenian gangs to tax problems in order to establish security and safety. However, he was dismissed from office on September 5, 1907, about nine months after his appointment with different opinions. The people of Van took to the streets and sent telegrams to the Yıldız Palace to demand the reinstatement of their governor, who had not even completed a year in office, but the result did not change. Having appeased the locals, Mr. Âli Bey left Van for Istanbul by sea via Batumi. However, he was killed in an armed attack by Armenian terrorists in Batumi. His body had to be buried in Sinop, not in Istanbul, in order not to cause outrage. It is much rarer for a lament to be sung in the name of a governor, and the folk song “*Ali Pasha’yı Vurdular*” (*They Shot Ali Pasha*) was collected from the Van region in the aftermath of these events. What is known about him in oral and written literature consists of statements that do not show integrity; people, names, titles, dates and events, especially Âli Bey, are mixed up and there is a lack of information on many issues. In this study, on the other hand, an effort has been made to correct misinformation and illuminate unknown aspects of the subject through Ottoman archival documents. The result is that even though a governor who tried to do his duty properly was accused and victimized in many respects, his name is unforgettable in the memory of the people and his exemplary story is a lesson in administrative, political and ethnographic terms.

Keywords: Armenian Question, Abdülhamid II, Van, Governor of Van Âli Bey, Ali Pasha Lament

Extended Abstract

The subject of this article is the Governor of Van, Mr. Âli Bey, who was assassinated by Armenian gangsters in Batumi on September 23, 1907 and buried in Sinop. In 1907, in order not to cause an outrage in the conditions the Ottoman Empire was in, efforts were made to conceal Mr. Âli’s death from the public, but he was a governor who was so memorable that his name was lamented. However, after 1907, the rapidly changing agenda and the succession of events in the Van region, as in the Ottoman Empire in general, caused the name of Mr. Âli to be confused with other names, even though the lament and the main story remained the same. After a while, the unwritten biography of Mr. Âli Bey underwent changes in the oral culture transmission in the region, dates shifted and unknown issues were completed differently in the folk imagination. Compiled in 1973 and recorded under the name “*Ali Pasha Lament/Arpa Ektim Biçemedim*”, the same erroneous information was repeated in local history studies, which began to increase in the 1980s.

One of the most common misconceptions and confusion in the oral and written literature about Mr. Âli is the contradiction between his name and title, and it is essential to clarify these first. Although the Governor of Van is known as “Ali Pasha” in the folk song sung in his name and in many publications, it is seen in Ottoman documents and in his signature that his name is not “Ali” (علي) but “Âli” (علي). Again, even though he was popularly referred to as “Pasha” due to his position as governor, in fact, Mr. Ali had the title of “Bey”, not “Pasha”, either civilly or militarily. Moreover, it is understood that in some academic publications, Mr. Âli Bey is confused with Ali Rıza Bey, the Mutasarrıf of Hakkâri, who was appointed as the Governor of Van after him. These confusions seen in the first academic publications, along

with errors in date translation, continued in the publications of the following years, and even more erroneous information and interpretations began to spread as the issue was carried to national and local newspapers.

In this study, in addition to correcting misconceptions about Âli Bey based mostly on Ottoman archival documents, the developments that led to his dismissal from the governorship will also be emphasized. When Âli Bey was dismissed after a short period of nine months, Muslim residents took to the streets and sent telegrams to the Yıldız Palace, demanding his reinstatement, claiming that the years of misrule in Van had come to an end with Âli Bey. Although the telegrams sent by the prominent people of the city and the headmen of twenty neighborhoods did not change the outcome, revealing why a governor who was so loved and trusted by the people was dismissed will allow us to better understand the conditions and bureaucracy of the period. Of course, for this purpose, the general situation in and around Van in the early twentieth century should also be briefly mentioned. Because when Mr. Âli Bey took office in Van, he was confronted with many complicated issues, some of which had become chronic. Moreover, he was targeted from the very first day due to his decisions and practices that upheld the state order and the interests of the people.

As of 1907, when we look at the general landscape of the Van province, at first glance, we can see the Muslim, Armenian and Nestorian communities, as well as the American, British, German and French missionaries and their hospitals, orphanages, churches, monasteries, schools and the large number of students in these schools. In addition, the American, British, French, Russian and Iranian consulates and their crowded entourages, together with a fragmented structure composed of many different cultures and beliefs, are observed in the city. Foreign missions became more influential than ever before and extended their activities to villages and hamlets. Especially since the Treaty of Berlin in 1878, the terrorist activities of the Armenian committees, which were almost openly supported by foreign interventions, found a wide field of application in and around Van. Since it was a border province, the Armenian gangs, which had the opportunity to organize and strengthen themselves faster than in other regions, threatened the order in the city and rural areas and increased their massacres since the 1896 rebellion in Van. Conflicts between Kurdish tribes, conflicts within crowded tribes, their cross-border extortion and looting activities, and the direct and indirect involvement of Hamidiye Regiments in such incidents were important issues that needed to be prevented.

The fact that the Hamidiye Regiments were directly subordinated to the 4th Army Command in Erzincan, namely Müşir Mehmed Zeki Pasha, created many administrative weaknesses for the regional governors. Difficulties regarding the quality of gendarmerie units and civil servants, tax collection and military recruitment had become almost chronic. On the other hand, border problems with Iran caused the problems of Iranian tribes to be transferred

to Van. The shifting balances of power and interests, and the network of relations established by all these actors were a further conundrum. At the center of these balances was the founder of the Hamidiye Regiments, Müşir Mehmed Zeki Pasha, who served in the region with full authority for twenty years between 1888 and 1908. Müşir Zeki Pasha was influential at all levels of the state, and according to British consular reports, he was the government itself in the region. When governors or local administrators had disagreements with military unit commanders for any reason and complained to Zeki Pasha, it played an important role in the dismissal of these administrators.

The biography of Âli Bey, which allows us to better understand the multi-layered intertwined problems of the administrative, political, military, civil service and social structure in the eastern provinces of the Ottoman Empire in the early 20th century, reveals how effective the corruption in the established provincial bureaucracy can be in centralized decision-making processes. The developments and correspondence during the process of the dismissal of Âli Bey, who tried to do his job properly despite the support of the people and the grand vizier, clearly revealed this situation. In addition, the necessity of more academic studies on Müşir Zeki Pasha, who served in Eastern Anatolia between 1888-1908, and his activities has also been understood.

In the Ottoman lands, it was not uncommon for the people to take to the streets and lament the reinstatement of a governor. For this reason, it is important to understand how Mr. Âli Bey was able to win the hearts of the people during his very short governorship. At this point, the fact that even pro-Armenian terrorist newspapers of the period admitted that Mr. Âli “wanted to apply the laws with great care” and that he treated “everyone equally regardless of their nationality” reveals a certain profile. At a time when the Ottoman Empire and its administrators were, so to speak, in a ring of fire, Mr. Âli Bey, who undertook eighty different complicated tasks in a short period of eight months for the sake of state order and the well-being of the people, apparently constituted a profile of an administrator that was desired but not often encountered.

In the end, Âli Bey, who was dismissed from his post after being accused of unfounded allegations, fell victim to Armenian terrorism, even his death had to be hidden from the public, and even his body could not be brought to Istanbul. However, the loyal Turkish nation, especially the people of Van, did not forget Mr. Âli or what he had done for them, and the great suffering he had endured was passed down through the lamentation of the people for decades to come.

Giriş

Bu makalenin konusu, Ermeni çeteciler tarafından 23 Eylül 1907 günü Batum'da düzenlenen suikastta hayatını kaybederek Sinop'a defnedilen Van Valisi Âli Bey'dir. 1907 yılında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlarda infial yaratmamak için Âli Bey'in ölümü halktan gizlenmeye çalışılmışsa da adına ağıt yakılacak kadar hafızalarda yer etmiş bir valiydi Âli Bey. Ancak 1907 yılı sonrasında Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Van civarında da çok hızlı değişen gündem ve ardı arkası gelmez olaylar, zamanla ağıt ve ana hikâye aynı kalmakla birlikte, Âli Bey adının başka isimlerle karıştırılmasına sebep olmuştur. Âli Bey'in yazılmayan biyografisi, bir müddet sonra yöredeki sözlü kültür aktarımında değişime uğramış, tarihler kaymış ve bilinmeyen hususlar halk muhayyilesinde farklı şekilde tamamlanır olmuştur. 1973 yılında derlenerek, "*Ali Paşa Ağdı/Arpa Ektim Biçemedim*" adıyla kayda geçirilen türkünün ardından 1980'li yıllardan itibaren artmaya başladığı görülen yerel tarih çalışmalarında da aynı hatalı bilgiler tekrar edilmiştir.

Van yerel tarih araştırmalarında, "Ali Paşa" hakkında verilen tarihi bilgiler konusunda özellikle Faiz Demiroğlu'nun *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)* adlı eserinde, yazarın amcasından naklettiği bilgiler ile olay, tarih ve kişilerin karışmaya başladığı görülmektedir.¹ Benzer şekilde, Aydın Talay'ın Âli Bey hakkında kaleme aldığı tarihi bilgilerde de hatalar bulunmaktadır. Sözlü tarih çalışmaları kapsamında Bekir Yörük'ten nakledilen bilgilerde ise yine kişi ve tarihler karıştırılmış hâldedir.²

Âli Bey hakkında sözlü ve yazılı literatürde yanlış bilinen ve karışıklığa neden olan hususların başında isim ve ünvan çelişkisi gelmektedir ki ilk önce bunları açıklığa kavuşturmak elzemdir. Adına yakılan türküde ve birçok yayında Van Valisi "Ali Paşa" olarak bilinse de Osmanlıca belgelerde ve şahsın imzasında isminin, "Ali" (علي) değil "Âli" (علي) şeklinde geçtiği görülmektedir. Yine vali olmasından kaynaklı halk arasında "Paşa" olarak nitelendirilse de aslında Âli Bey, mülki ya da askerî olarak "Paşa" değil "Bey" ünvanına sahiptir. Bunun da ötesinde bazı akademik yayınlarda³ Âli Bey'in, kendisinden sonra Van Valiliğine atanan Hakkâri Mutasarrıfı Ali Rıza Bey ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Tarih çevirme hatalarıyla

1 Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 53-55.

2 Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi, Van'da Ermeni Olayları*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2017, s. 52; 54; 125.

3 Kronolojik olarak bahsedilen akademik yayınlardan ilki Hüseyin Çelik'e, ikincisi Hasan Oktay'a aittir ki Faiz Demiroğlu ile Aydın Talay'ın yazdıklarının üzerine daha ziyade bu iki yazarın kaleme aldığı hatalı bilgilerin akademik yayınlarda kullanılmasıyla yanlış bilgiler yayılmıştır. Bkz. Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Van 1996, s. 77 vd. (Emekli Albay Hamid Camuşçu'dan naklen); Hüseyin Çelik "Ali Paşayı Vurdular", *İhlâs Finans Van Turizm ve İş Rehberi*, İstanbul 1998, s. 59; Hasan Oktay, "Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", *Yeni Türkiye Dergisi*, II/38, (2001), s. 832-838; Hasan Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü 1896-1915", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, Ankara 2002, s. 84-137.

birlikte ilk akademik yayınlarda görülen bu karışıklıklar, sonraki yıllarda yapılan yayınlarda⁴ da devam etmiş; konunun ulusal⁵ ve yerel gazetelere⁶ taşınmasıyla birlikte çok daha hatalı bilgi ve yorumlar yayılmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları; Âli Bey'in Vanlı olduğu, Sinop'taki mezarının Van'a taşınması gerektiği, vefat tarihinin 1907 değil 1908 olduğu, mezar taşındaki bilgilerin değiştirilmesi gerektiği gibi değerlendirmelerdir. Bunların yanı sıra Âli Bey'in Batum üzerinden İstanbul'a gitme sebebi ya da cenazesinin neden Sinop'a defnedildiği gibi bilinmeyen hususlar da birbirinden farklı yorumlara neden olmuştur.

Bu çalışmada, daha ziyade Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Âli Bey hakkında yanlış bilinen hususların düzeltilmesinin yanı sıra Âli Bey'in valilikten azline neden olan gelişmeler üzerinde de durulacaktır. Zira dokuz ay gibi kısa bir zaman sonunda Âli Bey görevden alındığında, nadir görülen bir durum olarak Müslüman ahali sokaklara çıkıp Yıldız Sarayı'na telgraflar göndermiş, Van'da yıllardır süregelen kötü idarenin Âli Bey ile son bulduğundan bahisle Âli Bey'in göreve iadesini talep etmiştir. Şehrin önde gelenleri ile yirmi mahalle muhtarının çektiği telgraflar neticeyi değiştirmemişse de halk tarafından böylesine sevilerek teveccüh gösterilen bir valinin neden görevden alındığının ortaya konulması, dönemin şartlarını ve bürokrasisini daha iyi anlamamıza imkân tanıyacaktır. Elbette bunun için XX. yüzyılın başlarında Van ve civarındaki genel vaziyete de kısaca değinmek gerekecektir. Çünkü Âli Bey Van'da göreve başladığında bazıları kronik hâle gelmiş birçok netameli meseleyle karşı karşıya kalmıştır. Üstelik bu meselelerde devlet nizamını ve ahali menfaatini gözeten karar ve uygulamaları nedeniyle daha ilk günden hedef gösterilmeye⁷ başlanmıştır.

1907 yılı itibarıyla Van vilayetinin umumi manzarasına baktığımızda; yerleşik Müslüman, Ermeni ve Nasturi toplumunun yanı sıra Amerikan, İngiliz, Alman, Fransız misyonerler ile

4 Son dönemde yapılan çalışmalardan iki örnek olarak bkz. Justin McCarthy vd., *The Armenian Rebellion at Van*, University of Utah Press, Utah 2006, s. 115; Merdan Güven, *Türkiye Sahasındaki Hikâyeli Türküler Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005, s. 302-309.

5 *Hürriyet Gazetesi*, 24 Eylül 2007, "Sinoplularla Vanlıların Paşa Kavgası", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sinoplularla-vanlilarin-pasa-kavgasi-7348789> (8 Eylül 2024 tarihinde erişildi.).

6 <https://memleketimvan.com/haber-3407-haber-ali-pasa-ya-vefa-zamani-geldi.html> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi.); <https://www.vansesigazetesi.com/ali-pasa-ile-dacat-ve-vatanin-oykusu/91243> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi.); <https://www.ajanssinop.com/yazarlar/cengizhan-ersoy/sinop-ta-medfun-van-valisi-ali-riza-pasa/310/> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi.).

7 Âli Bey'i daha valiliğinin ilk günlerinde hedef gösterenlerin başında Paris'te Fransızca yayın yapan Ermeni terörü yanlısı *Pro Armenia* gazetesi gelmektedir. Gazetede, "*Van'dan Mektuplar- 26 Şubat*" başlığı altında Âli Bey hakkında yazılanların bir kısmı şöyledir: "*Yıldız Sarayı'nın kana susamış programıyla yeni vali gelmiştir. Vali aşırı sert bir adamdır. Kanunları çok büyük bir titizlikle uygulamak istiyor. Milliyeti ne olursa olsun herkese eşit derecede sert davranıyor. Türk yetkililer de kendileri adına korkuyor. Ermeni'den de Türk'ten de Kürt'ten de aynı ciddiyetle vergi alınıyor.*" (*Pro Armenia*, 5 Temmuz 1907, s. 1120.) Aynı haberi kaynak olarak kullanan Aykut Kansu ise yukarıdaki satırlara değinmeden Âli Bey'i sadece "*acımasız, baskıcı, halkın yatağına kadar el koyan*" bir vali olarak tasvir etmekte ve çoğu zaman *Pro Armenia* gazetesindeki Ermeni terörü yanlısı söylem ve ifadelerden daha fazlasını gerçekmiş gibi sunmaktadır. bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002³, s. 71 vd.

bunlara ait hastane, yetimhane, kilise, manastır, okul ve bu okullardaki çok sayıda öğrenci dikkati çekmektedir. Bunun yanında, Amerikan, İngiliz, Fransız, Rus ve İran konsoloslukları ve bunların kalabalık maiyetleriyle birlikte şehirde çok farklı kültür ve inançtan oluşmuş parçalı bir yapı izlenmektedir.⁸ Yabancı misyonlar tarihte olmadığı kadar etkili hâle gelmiş, faaliyetlerini köy ve mezralara kadar genişletmişti. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması'ndan itibaren dış müdahaleler ile neredeyse açıktan desteklenen Ermeni komitalarının terör faaliyetleri, Van ve civarında geniş bir uygulama sahası buluyordu.⁹ Sınır vilayeti olması nedeniyle diğer bölgelere nazaran daha hızlı teşkilatlanıp güçlenme imkânı bulan Ermeni çeteleri, Van'daki 1896 isyanından itibaren şehir ve kırsal bölge asayişini tehdit ederek katliamlarını artırmaktaydı.¹⁰ Kürt aşiretlerinin birbirleriyle çatışmaları, kalabalık aşiretlerin kendi içindeki çatışmalar, bunların sınır aşan gasp ve yağma faaliyetleri, Hamidiye Alaylarının da doğrudan ve dolaylı olarak bu neviden olaylara karışmaları, önüne geçilmesi gereken önemli meselelerdendi.

Hamidiye Alaylarının doğrudan Erzincan'daki 4. Ordu Kumandanlığına yani Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya bağlı olmaları, bölge valileri için birçok idari zafiyet yaratıyordu. Jandarma birlikleri ile memurların niteliği, vergi toplama ve askeralma konularındaki zorluklar da neredeyse kronik hâle gelmişti. Öte yandan İran ile olan sınır sorunları, İran aşiretlerine ait problemlerin Van'a taşınmasına sebep oluyordu.¹¹ Değişen güç ve menfaat dengeleri ile bunca aktörün kurduğu ilişki ağı, ayrıca bir muammaydı. Bu dengelerin ortasında ise Hamidiye Alaylarının kurucusu olan 1888-1908 yılları arasında yirmi yıldır bölgede tam yetkiyle görev yapan Müşir Mehmed Zeki Paşa bulunuyordu. Sultan II. Abdühamid ile yakın ilişkisi nedeniyle tüm devlet kademelerinde etkili olan Müşir Zeki Paşa, İngiliz konsolos raporlarına göre bölgede bizzat hükümetin kendisiydi.¹² Valilerin ya da yerel yöneticilerin herhangi bir sebepten askerî birlik kumandanlarıyla anlaşmazlığa düşerek Zeki Paşa'ya şikâyet edilmesi, bu yöneticilerin görevden alınmalarında önemli rol oynuyordu. Zira Müşir Zeki Paşa ile aynı dönemde Van'da görev yapan sekiz validen dördünün doğrudan Zeki Paşa tarafından şikâyet edilmesinin ardından valilikten alınmış olması bu kanaati güçlendirmektedir.¹³

Elbette dönemin tüm olayları ile ilişki ağlarını etraflıca izah etmek bu çalışmanın sınırlarının çok ötesindedir. Bu çalışmayla amaçlanan, etkileyici bir ağıdın yakılmasına

8 II. Abdülhamid döneminde Van hakkında titiz bir araştırma sonucu kaleme alınan eser için bkz. Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Van 2018².

9 Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 11 vd.

10 Daha fazla bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, I-II, Ankara 2008.

11 T. Z. Arvas, *a.g.e.*, s. 87-120.

12 Müşir Mehmed Zeki Paşa hakkında kaynak ve daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.

13 T. Z. Arvas, *a.g.e.*, s. 105-109.

sebeplere olan olay ve kişileri tarihî gerçekliğe uygun bir biçimde ortaya koymak, süreçlerin neden ve nasıl işlemlendiğini anlaşılarak Âli Bey'e ait monografik bir yekûn oluşturmaktır. Ayrıca tarih yazımında türkülerin önemine¹⁴ dikkat çekerek, halkın duygu ve düşünce dünyasında kaleme, kelama dökemediklerini saz ve söz ile nasıl yerli yerinde aktarabildiğini gösterebilmektedir. Zira makalenin devamındaki olaylar silsilesi *Ali Paşa Ağıdı*'nın sözleriyle birlikte değerlendirildiğinde, her bir mısradaki ifadenin bir tarihi gerçekliğe ve maşeri vicdana işaret ettiği anlaşılacaktır.

Valilik Dönemine Kadar Âli Bey

Âli Bey, 1861 yılında¹⁵ Edirne'de doğdu. Âli Bey'in babası, Çatalca Mutasarrıflığı görevindeyken 1906'da vefat eden Mustafa Cevad Bey,¹⁶ dedesi ise Kaptan-ı Deryalık ve Seraskerlik görevlerinde de bulunmuş Edirne valisiyken 1864 yılında hayatını kaybeden Süleyman Paşa'dır.¹⁷ Dedesi Süleyman Paşa'nın görevi nedeniyle Edirne'de doğan Âli Bey, sıbyan mektebi ve rüştiye eğitimini İstanbul'da tamamladı. Ardından Mekteb-i Mülkiye ile Mekteb-i Sultanî'de ikişer yıl öğrenim gördü.

Âli Bey, devlet hizmetine henüz on yedi yaşındayken 3 Şubat 1878'de girdi; ilk memuriyeti, mülâzemet olarak adlandırılan stajyerlikle Rûsûmat Emaneti Meclis Kaleminde başladı. On altı ay sonra yine mülâzım olarak Rûsûm-ı Sitte İdaresi Tahrirat Kalemine nakledildi. 27 Haziran 1881'de Midilli Sancağı Tahrirat Müdürlüğüne, 21 Aralık 1881'de becayış

14 Maalesef, tarih yazımında türkülerin önemine ve kullanımına dikkat çeken çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. bkz. Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 46-47; Ömer Koçyiğit, "Hüseyin' ten Çıktım Şehir Yoluna: Harput Türküsünde Yaşayan Telgrafçı Âkif Efendi, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 49 (2023), s. 1-22.

15 Âli Bey'in doğum tarihiyle ilgili olarak *sicill-i ahvâl* belgesinde "bin iki yüz yetmiş sene-i hicriyesi evahirinde [H.1 Ca.-29 Ş. 1270/M.30 Ocak-27 Mayıs 1854] Edirne'de" doğduğu belirtilmekle beraber devam eden satırlarda "doksan beş senesi Muharreminde [H.1-30 M. 1295/M. 5 Ocak-3 Şubat 1878] on yedi yaşında olduğu hâlde mülâzemetle" ilk görev yerine atandığı yazmaktadır. Hâliyle ilk bilgiye göre Âli Bey'in 1854 yılı başlarında, ikinci bilgiye göre 1861 yılı sonlarında doğduğu ifade edilmiş olmaktadır. Devam eden satırlarda, görev yeri ve tarihlerinin tutarlı bir şekilde yazıldığı ve Âli Bey'in babasıyla arasında on iki yaş fark olması mümkün görülmediğinden Âli Bey'in doğum tarihinin H.1278 olduğu, ilk satırlardaki H.1270'in sehven yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH.SAİD.d)*, 7/855.

16 Âli Bey'in babası Mustafa Cevad Bey (1842-1906), İstanbul doğumludur; Edirne valisiyken vefat eden eski kaptan-ı deryalardan Süleyman Paşa'nın (1807-1864) oğludur. Valide Mekteb-i Rüşdiyesinde sarf, nahiv ve biraz vakit hesap okumuştur. 1860'ta on sekiz yaşındayken mülâzemetle Mektubi-i Hâriciye Odasında memuriyete başlamıştır. 1877'de Şehremaneti Merkez Aşar Müdüriyetine, 1878'de Gebze (Gebze), 1879'da Adapazarı Kaymakamlığına, 1880'de ise Çatalca Mutasarrıflığına atanmıştır. Birçok madalya ve nişan sahibi olup 1896'da Sürre-i Hümayun Eminliği vazifesi de yapmıştır. Detaylı bilgi ve kaynak için bkz. BOA, DH.SAİD.d, 3/1012; BOA, BEO. 734-55033.

17 Âli Bey'in dedesi Süleyman Refet Paşa (1807-1864), Çuhadar Arnavut Mustafa Ağa'nın oğludur; Enderun'da yetişerek 1829'da yüzbaşı rütbesiyle askeriyeğe dâhil olmuştur. 1845'te Serasker, 1848'de Ticaret Nazırı, 1849'da Kaptan-ı Derya olarak görev yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Bursa, Halep, İzmir, Şam, Bursa, Edirne, Vidin ve ikinci kez Edirne Valiliklerinde bulunmuştur. bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, V, İstanbul 1996, s. 1551-1552.

uygulamasıyla Rodos Tahrirat Müdürlüğüne atandı. İki yıl kadar kaldığı bu son görevinden istifa ederek 14 Ağustos 1883'te İstanbul'a döndü. Bir süre memuriyetten uzak kaldıktan sonra 1 Ocak 1885'te Dersaadet Adliye Müfettişliği Kalemünde memur olarak yeniden göreve başladı. Çok geçmeden terfi ederek 12 Mayıs 1886'da aynı kalemin Başkâtipliğine yükseldi. Kalemın lağvedilmesiyle 24 Mayıs 1886'da Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi Mümeyyizliğine, 23 Temmuz 1887'de ise Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi Başkâtipliğine atandı. Bu görevi sırasında üç defa mülkî rütbe terfii ve iki nişan aldı. 27 Ağustos 1892'de Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi Başmümeyyizliğine, 16 Temmuz 1894'te ise Dersaadet İstinaf Mahkemesi Azalığına tayin edildi. Bundan sonra da hâkimlik vazifesine devam eden Âli Bey, 7 Ocak 1895'te Beyoğlu Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi Riyasetine, 4 Temmuz 1896'da Dersaadet Birinci Ceza Mahkemesi Riyasetine, 21 Şubat 1899'da Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Reis-i Evvelliğine tayin edildi. Encümen-i Adliyenin verdiği karar neticesinde kıdem ve liyakatine binaen 11 Temmuz 1899'da Dersaadet Bidayet Mahkemesi Reis-i Evvelliğine, 19 Mayıs 1900'de ise Dersaadet İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi Riyasetine atandı. 31 Ağustos 1900'de İkinci Rütbeden Mecidî Nişanı alan Âli Bey, 19 Şubat 1901'de ise günümüzdeki Yargıtay benzeri bir yüksek mahkeme olan Mahkeme-i Temyiz Üyeliğine seçildi. 9 Haziran 1903'te ise vazifesinde gösterdiği gayret ve yararlılıklara binaen mülkî rütbesi, vezaretten (paşalıktan) sonra gelen ve en yüksek derece olan “*rütbe-i bâlâ*”ya terfi ettirildi.¹⁸

Âli Bey, Van Valiliğine atandığı 17 Aralık 1906'ya kadar yaklaşık altı yıl Mahkeme-i Temyiz Üyeliği görevine devam etmişti. Terfi ve nişanlarından anlaşılacağı üzere başarılı bir memuriyet hayatı olan Âli Bey'in sicil bilgilerine göre de “erbâb-ı liyâkat ve iffetden olduğu” Adliye Nazırları tarafından da tahkik ve tasdik edilmişti.¹⁹ Hâliyle Van Valiliğine atanmak üzere “mücerreb [denenmiş, tecrübe olunmuş] ve muktedir bir zat”²⁰ arandığında mülkî idare tecrübesi olan babası ve dedesi gibi Âli Bey'in önerilmiş olması, dönem şartlarına göre olağan bir uygulamadır.

Âli Bey'in Van Valiliğine atanmasıyla ilgili yazışmalar incelendiğinde, atama sürecinin mevcut Van Valisi Tahir Paşa'nın sağlık sorunları sebebiyle başladığı görülmektedir. Van Valiliği görevine 1898 yılında başlayan Tahir Paşa, 1906 yılı sonlarına kadar sekiz yıl Van'daki görevini sürdürmüştü.²¹ Ancak Tahir Paşa'nın valilik görevinden ayrılması gerektiğinde Van Valiliğinin uzun müddet vekâletle yürütülmesi uygun görülmediğinden münasip bir vali atanması için araştırmalara başlanmıştır.²² Bu maksatla Meclis-i Vükela

18 BOA, DH.SAİD.d, 7/855.

19 BOA, DH.SAİD.d, 7/855; BOA, ŞD, 1075/15-1 (23 Şubat 1908).

20 BOA, İ.DH, 1451/4 – 1 (16 Aralık 1906).

21 Uğur Bozkurt, “II. Abdülhamid'in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa'nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (2019), s. 237-254.

22 BOA, İ.HUS, 148/72 – 2 (10 Aralık 1906).

tarafından görevlerinde liyakatlerini ispat etmiş beş aday²³ belirlenmiş²⁴ ve bu isimler Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmişti. Nihayetinde teklif edilen isimler arasından Mahkeme-i Temyiz Üyesi Âli Bey'de karar kılınarak Âli Bey'in Van Valiliğine ataması 17 Aralık 1906 tarihi itibarıyla gerçekleşmiştir.²⁵

Van Valiliğine atandığında kırk beş yaşında olan Âli Bey, İstanbul doğumlu Şerife Behiye Hanım (1867-1947) ile evli olup Süleyman, Hüseyin Sedat ve Hasan Cevat adında üç oğlu vardı. En büyük oğlu Süleyman, Kuleli Askerî İdadisinden sonra Mekteb-i Harbiyeden mezun olmuş ve 1906 yılı itibarıyla süvari teğmen rütbesiyle 1. Orduda görev yapmaktaydı. Aynı tarihlerde Hüseyin Sedat, Bahriyede hesap memuru teğmen olarak çalışmakta, daha sonra hâkim olacak on beş yaşındaki en küçük oğlu Hasan Cevat ise İstanbul'da eğitime devam etmekteydi.²⁶ Aile o tarihlerde İstanbul, Yeniköy, Köybaşı Caddesi'nde bulunan üç katlı bir yalıda ikamet ediyordu.²⁷

Van Valiliği Dönemi

Âli Bey, *İkdâm* gazetesinin haberine göre 1 Ocak 1907'de görev mahalline gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Dönemin kısıtlı ulaşım ağı nedeniyle²⁸ denizyolu, demiryolu ve karayolu yolculuğu sonunda Van'a ulaşacak olan Âli Bey; İstanbul'dan Almanya bandıralı *Üsküdar* isimli vapurla ayrılarak ilk önce Trabzon'a gitmiş,²⁹ ardından yine denizyoluyla Batum limanına ulaşmış ve devamında Ruslar tarafından işletilen Batum-Tiflis-Kars demiryolu hattını kullanarak Tiflis üzerinden Kars'a gelmiştir. Yolun devamına karayoluyla Osmanlı Devleti'nin Kars Şehbenderi Kemal Bey refakatinde devam eden Âli Bey, Bayezid (Doğubayazıt) üzerinden ancak Ocak ayının sonlarında Van'a ulaşabilmiştir.³⁰

23 Meclis-i Vükela tarafından önerilen bu isimler sırasıyla; Mekteb-i Sultani Müdürü Abdurrahman Şeref Efendi, Mahkeme-i Temyiz Üyesi Âli Bey, Ticaret Mahkemesi Reisi Halim Bey, Dedeagaç Mutasarrıfı Refet Bey ve Meclis-i İdare-i Evkaf Üyesi Pertev Bey'dir.

24 BOA, İ.DH, 1451/4 – 1(16 Aralık 1906).

25 BOA, İ.DH, 1451/4 – 2 (17 Aralık 1906).

26 *Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi*, Van Vali-i Esbaki Âli Bey Mahdumlarından Süvari Yüzbaşı Süleyman'a (319-56) ait Subay Şahsi Dosyası; *Milli Savunma Üniversitesi (MSÜ) Kara Harp Okulu (KHO) Tarihi Arşivi*, 27 Nolu Künye Defteri, s. 172; BOA, BEO. 3157 – 236717 (1 Ekim 1907).

27 Aileye ait bu yalı, 5 Temmuz 1962'de ipragaz patlaması nedeniyle yanarak kullanılmaz hâle gelmişti. Bu tarihlerde yalıda Âli Bey'in oğlu Süleyman (1885-1969) ve kiracıları ikamet etmekteydi. Bkz. *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Temmuz 1962, s. 1.

28 Bu yıllarda İstanbul ile doğu vilayetleri arasındaki ulaşımın en kolay yolu, İstanbul-Trabzon-Batum vapur hattı ile Rus toprakları dâhilindeki Batum-Tiflis-Kars demiryolu hattını kullanmaktır. Zira Âli Bey'den kısa bir süre önce, selefi Tahir Paşa da İstanbul'a süratle ulaşabilmek için aynı güzergâhı kullanmıştı. Bu durumun başlıca sebepleri; dönemin Rus Kafkasyasındaki demiryolu hatlarının önceki yıllarda (Batum-Tiflis 1896'da ve Tiflis-Kars 1899'da) işletmeye açılmasıyla Kars-Tiflis-Batum güzergâhında düzenli tren seferleri yapılıyor olması, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde demiryolu hattının bulunmaması, karayollarının yetersizliği ile İstanbul'dan Anadolu'ya giden demiryolu hattının henüz Ereğli'ye ulaşmamasıdır.

29 *İkdâm*, 2 Ocak 1907 Çarşamba, (Numara: 4522), s. 1.

30 BOA, BEO, 2979/223385 – 1;2;3. (12;13 Ocak 1907).

Fiili olarak sekiz ay kadar süren valiliği boyunca Âli Bey'in Van vilayetinde ilgilenmek zorunda kaldığı ana sorun, vilayet genelinde devlet nizamının tesis edilememiş olması ile bunun yarattığı asayiş bozukluğu olmuştur. Vilayetteki asayiş sorununun en belirgin sebebi ise yirmi yılı aşkın süredir bölgede faaliyet gösteren Ermeni çeteleriydi. Bu yıllarda Ermeni komitaları, İran sınırından Van vilayetine kolayca sızıyor, Akdamar Adası'nı bir karargâh gibi kullanarak özellikle Van'ın merkez kazası ile Şatak (Çatak), Müküs (Bahçesaray), Vastan (Gevaş) ve Karçıgan (Çavuşlar) kazalarında terör estiriyorlardı. Ermeni komitalarının çıkardıkları olaylar üzerine Âli Bey, defalarca askerî operasyon düzenlemiş ve çok sayıda Ermeni komitacının sağ ya da ölü ele geçirilmesini sağlamıştı.³¹ Âli Bey'in valiliği sırasında Ermeni komitalarına karşı yapılan bu operasyonların, 1907 yılı başlarında Viyana'da toplanan Taşnak Örgütü Kongresinde³² alınan hükümeti yıkmaya yönelik sürekli eylem kararının (en azından Van vilayetinde) boşa çıkarılmasında büyük katkısı olduğunu tahmin etmek güç değildir.³³

Kürt aşiretlerinden kaynaklanan asayiş sorunları, Âli Bey'in Van valiliği sırasında sürekli takip etmek zorunda kaldığı öncelikli meseleler arasındaydı. Pek çoğu Hamidiye Alaylarına katılmış olan ve ellerinde devlet tarafından verilmiş silahlar bulunan bu aşiretler, birçok sorunun kaynağı hâline gelmişlerdi; zira bunlar farklı aralıklarla Ermeni ve Nasturi köylerine yağma ve gasp amaçlı saldırıyorlar, boş buldukları emlak ve arazileri sahiplenmeye çalışıyorlardı. Ayrıca vergi tahsilatı konusunda türlü zorluklar çıkararak hayvan vergisinin tespiti için gerekli olan sayımlara dahi engel oluyorlardı. Aşiret nüfuslarının bir kısmı İran'da olduğu için sürekli sınır ihlallerinde bulunmaktan da çekinmiyorlardı. Sık sık kendi aralarında vuku bulan çatışmalar ise vilayet asayişini için sorun teşkil ettiğinden üzerlerine birlik gönderilmek zorunda kalınıyordu. Neticede Âli Bey, Kürt aşiretlerini kontrol altında tutarak asayişin sağlanmasını ve vergi tahsil edebilmek amacıyla bazı aşiretlerin üzerine defalarca birlik sevk etmek zorunda kalmıştı.³⁴ Ama bu durum bir müddet sonra Hamidiye Alaylarındaki aşiret reisleri tarafından yerli yersiz ithamlarla kendisinin Erzincan'daki 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya şikâyet edilmesini de beraberinde getirecektir.

Âli Bey'in Van valisi olduğu dönemin önemli gelişmelerden bir diğeri, İran'ın "Nevâhî-i Şarkiye" olarak adlandırılan bölgesinde, Osmanlı birliklerinin yaptığı operasyonlardı.

31 1907 yılında Van vilayetinde Ermeni komitalarının çıkarttığı bazı olaylar ve yapılan operasyonlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, 378/90 (18 Nisan 1907); BOA, DH.ŞFR, 379/110 (12 Mayıs 1907); BOA, DH.ŞFR, 381/113 (8 Haziran 1907); BOA, DH.ŞFR, 382/18 (13 Haziran 1907); BOA, DH.ŞFR, 382/38 (16 Haziran 1907); BOA, DH.ŞFR, 382/100 (23 Haziran 1907).

32 BOA, Y.PRK.AZJ, 52/29 (6 Nisan 1907); BOA, Y.PRK.ASK, 247/74 (16 Haziran 1907).

33 Âli Bey'in Ermeni komitalarıyla mücadele konusunda, kendi dönemiyle önceki yılları karşılaştırdığı bir değerlendirmesi için bkz. BOA, Y.A.HUS, 514/41-2 (16 Ağustos 1907).

34 Bu dönemde Van vilayetinde Kürt aşiretlerinin neden olduğu asayiş sorunları ile Van Valisi Âli Bey'in aldığı tedbirler için bkz. BOA, DH.ŞFR, 376/46 (22 Şubat 1907); BOA, DH.TMIK.M, 237/54 (4 Mart 1907); BOA, BEO, 3102/232577 (16 Temmuz 1907); BOA, BEO, 3115/233605 (4 Ağustos 1907).

Bölgedeki geçmişten gelen haklarını öne süren Osmanlı hükümeti, Van ve Musul vilayetlerine sınır olan İran topraklarına 1904 yılından itibaren asker sevk etmişti.³⁵ İran kuvvetleriyle 1907 yılının Ağustos ayı başlarında meydana gelen çatışmaların ardından, Osmanlı sınırına yaklaşık 20 km. mesafede bulunan ve çoğunlukla Nasturilerin sakin olduğu Mavana kasabasında yaşanan olaylar ise Osmanlı ile İran, Rusya ve İngiltere arasındaki tansiyonu bir anda yükseltmişti. İstanbul'daki elçilerinin verdikleri notalara göre, Mavana'ya giren Osmanlı askerleri, kasabadaki Nasturilerden çok sayıda sivil öldürmüş, kızları kaçırmak kasabayı yağmalamıştı. Osmanlı hükümeti tarafından süratle reddedilen bu olay, Âli Bey'in verdiği bilgiye göre, bölgede Osmanlı birliklerine eşlik eden Kürt aşireti Herkiler tarafından yapılmıştı. Herki aşiretinin kendi başına yaptığı bu hareketleri fark eden Osmanlı kuvvetleri, Herkileri hemen Mavana'dan çıkarmış ve yağmalanan eşyaların iade edilmesini sağlamıştır. Osmanlı hükümetinin Âli Bey'in verdiği bu bilgilere dayanarak yaptığı resmi açıklamalar ise Avrupa devletleri tarafından tatmin edici bulunmuş ve konu kapanmıştır.³⁶ Ancak bu olaydan sonra Ermeni komitacılar ile bazı yağmacı Kürt aşiretler gibi Herki aşireti de Âli Bey'e karşı düşmanlıklarını artırmaya başlamıştır.

Âli Bey'in göreve geldiği ilk günden itibaren şehir ve bölge asayişinin sağlanması için vurguladığı temel mesele, sınır güvenliği konusu olmuştur. Nitekim İran ile devam eden sınır belirsizliğinin yanı sıra, jandarmanın yetersizliği, nizamiye askerinin eksikliği gibi nedenlerle sınır ihlalleri önlenemiyor ve bu durum şehir asayişini de olumsuz yönde etkiliyordu. Âli Bey, birçok defa girişimlerde bulunarak sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Vilayetteki nizamiye askerinin sayısını artırılmasını talep etmişse de gelen cevap, mevcut kuvvetle iktifa etmesi yönünde olmuştur.³⁷ Dâhiliye Nezaretinden son talebi de karşılıksız kalan Âli Bey, bu defa şehirdeki polis sayısının artırılarak Polis Müdüriyeti kurulması için teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak bu teklif de kabul görmemiş, Âli Bey'in valilik dönemi içerisinde Polis Müdüriyetinin kurulması mümkün olmamıştır.³⁸ Ancak Âli Bey'in vefatının hemen ardından Van'daki jandarma ve nizamiye askerinin sayısı artırılacak, şehirdeki Polis Serkomiserliği de polis sayısı artırılarak Polis Müdüriyetine çevrilecektir.³⁹

Âli Bey'in Van halkının gönlünde yer etmesini sağlayan önemli icraatlar arasında belki de ilk sıralarda, 1879 yılından beri çözülemeyen Van Gölü'nde vapur işletmesi meselesi gelmekteydi. Van Gölü'nde vapurla yolcu ve eşya taşımak için özel teşebbüs yoluyla başlayan süreç, aradan uzun zaman geçmesine rağmen çeşitli sebeplerle bir türlü çözülemeyerek

35 BOA, DH.ŞFR, 328/110 (29 Mayıs 1904); BOA, Y.MTV, 260/102 (30 Mayıs 1904); BOA, BEO, 2574/193026 (13 Mayıs 1905).

36 BOA, BEO, 3119/233864-1 (8 Ağustos 1907); BOA, BEO, 3122/234103 (9 Ağustos 1907); BOA, İ.HUS, 157/25 (19 Ağustos 1907).

37 BOA, BEO, 3102 – 232598 (5 Temmuz 1907).

38 BOA, ŞD.1311 – 12 (11 Haziran 1907); BOA, DH.TMIK.S.69 – 8 (28 Temmuz 1907).

39 BOA, ŞD.1311-12 (26 Ekim 1907).

yılan hikâyesine dönmüştü.⁴⁰ Nihayetinde Âli Bey'in girişimleriyle tekrar gündeme geldiği anlaşılan vapur işletmesi konusunda gerekli müsaadenin Mayıs 1907'de alınmasıyla şehirde “şükür duaları edilmeye” başlanmıştı.⁴¹ Öte yandan aynı dönemde Van ve çevresinde etkisini artırmaya başlayan kuraklık-kıtlık günlerinde, fırınların yağmalanarak kavgaların çıktığı, ekme bulunamadığı, buna mukabil Mayıs 1907'de Valilik tarafından din ve millet ayırt etmeksizin tüm ahaliye hububat ve tohumluk dağıtıldığı da bilinmektedir.⁴² Kuvvetle muhtemel bu yardımlar sırasında Âli Bey'in halkla olan diyalogu daha yoğun bir hâl almış ve ahalinin kendisine duyduğu muhabbet daha da artmıştır.

Âli Bey'in vilayette uzun zamandır görev yapmakta olan ve bazıları hakkında ciddi ithamlar bulunan idareciler üzerindeki tasarrufları ise önemli neticeler doğurmuş, tabiri caizse bardağı taşıran son damla olmuştur. Erciş kaymakamının Hamidiye (Güzelsu) kaymakamıyla becayişi, Adilcevaz ve Çölemerik (Hakkâri) kaymakamlarının görev yerlerinin değiştirilmesi, Gevaş kaymakamının azli, çok sayıda nahiye müdürünün görevden alınması veya görev yerlerinin değiştirilmesi gibi mülki idarecileri kapsayan atama, azil ve becayişler, doğrudan Âli Bey'in müdahalesiyle gerçekleşmişti.⁴³ Bilhassa vilayet mektupçusunun görevden alınmasıyla vilayetin mali işlerinden sorumlu defterdar, vergi müdürü ve tahsilat müdürünün değiştirilmesi, Âli Bey'le ilgili şikâyetlerin iyice artmasına neden oldu.⁴⁴ Neticede çok geçmeden Maliye Nazırı imzasıyla gelen yazıyla Bitlis, Erzurum ve Van valileri uyarılarak, valilerin vilayetlerin mali işlerine karışmamaları istenmiş, Âli Bey hakkında ise tahkikat başlatılmıştı.⁴⁵ Elbette elimizdeki belgelerde, bu olayları Müşir Zeki Paşa ile bağdaştırabilecek bir bilgi yoktur. Ancak uyarılan valilerin tamamının 4. Ordunun askerî sorumluluk sahasındaki vilayetler olduğu da ortadadır. Zaten Zeki Paşa da, Van'daki Fırka Kumandanı Ferik Mahmud Paşa da aynı ay içerisinde yazılı olarak Âli Bey'i Seraskerlik üzerinden Yıldız Sarayı'na şikâyet etmekten çekinmeyeceklerdir.

Valilikten Azil Süreci

Âli Bey'in valilikten azledilmesine giden süreci belgeler üzerinden ele aldığımızda süreci tetikleyen Van'daki 8. Fırka Kumandanı Ferik Mahmud Paşa olduğu görülmektedir. Ferik Mahmud Paşa, Müşir Zeki Paşa'ya çektiği telgrafta Âli Bey'in inzibat ve asayiş işlerinden anlamadığını, bu konularda “ayak takımı” bazı memurların sözlerine kulak vererek askerî

40 Fahrettin Tızlak, “Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 467-486.

41 BOA, DH.MKT.1176 - 17 (26 Mayıs 1907).

42 BOA, DH.TMIK.M.244-47 (28 Mayıs 1907).

43 BOA, DH.ŞFR, 375/31 (28 Ocak 1907); BOA, DH.MKT, 1145/71 (10 Şubat 1907); BOA, DH.MKT, 1153/40 (14 Mart 1907), BOA, DH.MKT, 1180/72 (7 Temmuz 1907); BOA, DH.MKT, 1189/56 (12 Ağustos 1907); BOA, DH.MKT, 1194/8 (26 Ağustos 1907).

44 BOA, BEO, 2988/224053 (1 Şubat 1907); BOA, Y.A.RES, 144/24 (4 Mart 1907); BOA, İ.ML, 75/19 (10 Mart 1907); BOA, Y.A.RES, 146/82 (2 Haziran 1907); BOA, BEO, 3107/232987 (23 Temmuz 1907).

45 BOA, BEO, 3122/234099 (11 Ağustos 1907); BOA, BEO, 3133/234952 (27 Ağustos 1907).

yetkili olduğu hâlde kendisini dikkate almadığını belirtmektedir.⁴⁶ Telgrafın devamında, Âli Bey'in Ermeni komitaları üzerine yaptırdığı operasyonların fayda getirmediğini, kendisinin geçici görevle gittiği Bitlis'ten dönüşünde⁴⁷ Van'daki asayişî kötüleştmiş bulduğunu ifade etmektedir. Mahmud Paşa'ya göre, Âli Bey'in sürekli yaptırdığı neticesiz operasyonlar yüzünden Ermeniler şımarmış; Kürt aşiretleri ise lüzumsuz takibat ve baskı ile gücendirilmiştir.⁴⁸ Ermeni idarecileri bile katleden⁴⁹ komitacıların bu vaziyetten yararlanacaklarını alakasız bir şekilde vurgulayan Ferik Mahmud Paşa, kendini överek başladığı telgrafını Âli Bey'in görevden alınması talebiyle de bitirmiştir.⁵⁰ Müşir Zeki Paşa, Van'dan gelen bu telgrafın içeriğine tamamen katıldığını ekleyerek Seraskeri'ye iletmış ve Serasker Rıza Paşa da konuyu doğrudan II. Abdülhamid'e arz etmiştir.⁵¹ Zeki Paşa'dan gelen talepleri kolay kolay geri çevirmeyen II. Abdülhamid ise 13 Ağustos 1907'de Âli Bey'in görevden alınması talimatını Babıali'ye göndermiştir.⁵²

II. Abdülhamid'in talimatını alan Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Van'daki durumu anlamak maksadıyla iddiaları bir defa da Âli Bey'e sormuştur. 16 Ağustos günü Sadaret'e çektiği şifreli bir telgrafla iddialara cevap veren Âli Bey, hakkında yazılanların gerçek olmadığını ayrıntılı olarak izah etmiştir. Âli Bey'e göre, Ermeni çetecilere karşı yapılan operasyonlar gayet başarılı olup operasyonların artarak devam etmesi gerekmekteydi. Ayrıca Ermeni çetecilere karşı yapılan harekâtlarda valiliği döneminde sadece iki kamu görevlisinin hayatını kaybettiğini, daha önceki dönemde ise otuzdan fazla görevlinin Ermeniler tarafından katledilmiş olduğunu hatırlatmıştır. Vilayette kendisinden memnun olmayanların ise dört ülke konsolosu, ecnebler, her işe karışan Vilayet Mektupçusu Mustafa Talat, aslı yok müsademesinde güya hüsn-i hizmeti olduğu bahanesiyle Jandarma Karakolları Müfettişi yapılan Redif Koloağası Mehmed, aylığını kestiği Anbar Memuru Şerif, Aşiret Mirlivası Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa, Aşiret Kaymakamları (Yarbay) Mustafa ve Mehmed Beylerden ibaret olduğunu kaleme almış; üstelik bunları hoşnut edememekle de iftihar ettiğini açıkça belirtmiştir.⁵³

46 BOA, İ.HUS, 157/51-1 (5 Ağustos 1907).

47 Mayıs-Haziran 1907'de Bitlis vilayetinde çıkan olayların yatıştırılması için komşu vilayetlerden Bitlis'e birlik sevk edilmiş ve bu kapsamda Ferik Mahmud Paşa da bir tabur askerle Bitlis'e gitmiştir. Mahmud Paşa'nın ifadelerinden Temmuz ayının sonlarında veya Ağustos ayının ilk günlerinde Van'a dönmüş olduğu anlaşılıyor.

48 "... Ermeni hezelesini derdest fikriyle sürekli ve fakat neticesiz tâkibât ve taharriyâda bulunarak birkaç memurun itlafına sebebiyet vermesi ahali-i Hıristiyanıyeyi şımartmış ve Ermenilere karşı bir sedd-i kâvî ve metin teşkil eden aşair-i İslamiye hakkında icabsız tâkibât ve şikâyetde bulunarak gücenmelerine binaen vermiş ve muamele-i hodbinâne ile bilcümle ecanib ve memürini dilgir etmiştir. ..." BOA, İ.HUS, 157/51-1 (5 Ağustos 1907).

49 Van Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi'nin kardeşi olan Gevaş Kazası Kaymakam Muavini Armenak Efendi'nin öldürülmesi hakkında bkz. BOA, DH.ŞFR, 384/28 (16 Temmuz 1907); BOA, BEO, 3109/233124-2 (22 Temmuz 1907).

50 BOA, İ.HUS, 157/51-1 (5 Ağustos 1907).

51 BOA, İ.HUS, 157/51-2 (8 Ağustos 1907).

52 BOA, İ.HUS, 157/51-3 (13 Ağustos 1907).

53 BOA, Y.A.HUS, 514/41-2 (16 Ağustos 1907).

Âli Bey'den rahatsızlık duyanların yerel mütegalibe ile birlikte Ferik Mahmud Paşa ve Müşir Zeki Paşa olduğunu anlayan⁵⁴ Sadrazam Ferid Paşa, tereddütlerini 21 Ağustos'ta Sultan II. Abdülhamid'e yazılı olarak bildirmiştir. Ferid Paşa'ya göre, yerinde ve tarafsız bir tahkikat sonucu kusurlu olduğu ortaya çıkarılmadan bir valinin bu şekilde afaki bilgilerle azledilmesi uygun değildi.⁵⁵ Bunun üzerine II. Abdülhamid, Ferid Paşa'nın teklifini yerinde bularak olayların soruşturulmasına müsaade vermiştir. Soruşturmayı da sınır tespit görüşmeleri amacıyla aynı günlerde bölgeye gönderilmesi planlanan heyetin yapmasına karar verilerek görevlendirmeler yapılmıştı.⁵⁶ Ancak II. Abdülhamid bir hafta sonra fikrini tekrar değiştirmiş; 2 Eylül 1907'de Sadaret'e gönderdiği yeni bir emirle tahkikattan vazgeçilerek Âli Bey'in hemen görevden alınmasını ve yerine bir başkasının atanmasını istemiştir.

Yazışmalar dikkatlice incelendiğinde, bu fikir değişikliğinin yine 4. Ordudan Müşir Zeki Paşa imzasıyla gelen bir telgraftan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Telgrafın içeriği ise her açıdan tuhaftır. Telgrafta, Ermeni komitacıların halkı hükümetten soğutmak amacıyla içinde Âli Bey'in de isminin geçtiği gayet çirkin bildirimler dağıttığından bahisle tahkikat beklenmeden vali değişikliğinin bir an evvel yapılmasının elzem olduğu belirtilmektedir.⁵⁷ Bir başka ifadeyle, Ermeni çetecilerin bildirisinde adı çirkin şekilde geçtiği için Ermeni çetecilere göz açtırmayan Âli Bey'in alelacele valilikten azledilmesi talep ediliyordu. Ayrıca, Osmanlı Arşivinde dönemin birçok bildirisine tesadüf edilse de tüm araştırmalarımıza rağmen Zeki Paşa'nın bahsettiği bildirin izine ise rastlanmamıştır.

Arkasındaki sebep ne olursa olsun artık Âli Bey için yapılacak bir şey kalmadığını anlayan Sadrazam Ferid Paşa, aldığı son talimat gereği Van vilayetine atanacak yeni vali adaylarını araştırmaya başlamış ve tespit ettiği isimleri Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. İsimler arasında Biga Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Reşid Paşa'da karar kılınarak,⁵⁸ 5 Eylül 1907 itibarıyla Âli Bey'in azli, Ahmed Reşid Paşa'nın ataması gerçekleştirilmiştir.⁵⁹ Azledilmiş olan Âli Bey'e ise Ahmed Reşid Paşa'yı beklemek kalmıştır. Bu arada Sadrazam, Zeki Paşa ile hâsıl olan ihtilaftan dolayı Âli Bey'in Van Valiliğinden ayrılmak zorunda kaldığını belirterek İstanbul'a döndüğünde eski görevi olan Mahkeme-i Temyiz Üyeliğine getirilmesi talimatını da ilgili yerlere vermiştir.⁶⁰ Ancak ertesi gün Ahmed Reşid Paşa, sağlık sorunları nedeniyle Van'a gidemeyeceğini bildirince bu defa da Hakkâri sancağı mutasarrıfı

54 Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Van Valisi Âli Bey'in görevden alınmasına Ferik Mahmud Paşa ve Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın sebep olduğunu kısa süre sonra açıkça ifade etmekten çekinmeyecektir. Bkz. BOA, BEO, 3142/235645 (7 Eylül 1907); BOA, BEO, 3147/235997-1 (12 Eylül 1907); BOA, Y.A.HUS, 515/71-1 (24 Eylül 1907).

55 BOA, Y.A.HUS, 514/41-1 (21 Ağustos 1907).

56 BOA, İ.HUS, 157/37 (24 Ağustos 1907).

57 BOA, İ.HUS, 157/74 (2 Eylül 1907).

58 BOA, İ.HUS, 157/88 (4 Eylül 1907).

59 BOA, İ.DH, 1457/45 (5 Eylül 1907).

60 BOA, BEO, 3142/235645 (7 Eylül 1907).

olan Ali Rıza Bey'in Van Valiliğine atanmasına karar verilmiştir. Bu suretle Ali Rıza Bey, 11 Eylül 1907'de vekâleten Van Valiliğine tayin edilmiş⁶¹ ve süratle Hakkâri'den Van'a gitmesi istenmiştir.⁶² Azledilmiş olan Âli Bey ise görevi devrederek İstanbul'a dönmek için bu sefer de Hakkâri mutasarrıfının Van'a gelmesini beklemeye başlamıştır.

Aynı günlerde, Âli Bey'in valilikten azledildiği haberinin şehirde duyulmasıyla şehrin ileri gelenlerinden bir heyet, Vilayet makamına gelerek Âli Bey'i ziyaret etmişlerdir. Ziyaretçiler, Âli Bey'in valiliğinden memnun olduklarını ve valilikten ayrılmaması için padişaha maruzatta bulunacaklarını ifade etmişlerdir. Âli Bey, gelenleri teskin ederek iradenin çıktığını, böyle olaylara girişmemelerini, toplanmaları hâlinde Ermenilerin bir kötülük yapabileceklerini belirtmişse de faydalı olmamıştır. Ertesi gün sabah namazından sonra Van ahalisi bölük bölük şehre gelerek Telgrafhane önünde toplanmaya başlamıştı. 8. Fırka Kumandanı Mahmud Paşa ile birlikte askerler önlerini kesmeye çalışmışsa da başarılı olunamamış, kalabalık dağıtılamamıştı. Ahalinin başında, Vilayet Müftüsü Abdurrahman Hulusi Efendi, Abdurrahman Gazi Tekkesi Şeyhi Mehmed Rıfat Efendi, ulemadan İsa Hüsnü Efendi ile birlikte yirmi mahalle muhtarı bulunmaktaydı.⁶³ Bu sırada, şehir halkı adına yirmi mahalle muhtarı Telgrafhaneye girmeye muvaffak olmuş ve doğrudan Yıldız Sarayı'na telgraf çekmiştir. Telgrafta, on dört senedir Van'da gördükleri kötü idare yüzünden gayet meysuken Âli Bey'in göreve başlamasıyla beraber gerekli tedbirleri alması nedeniyle ehl-i İslâm'ın mutmain olduğundan bahisle memleketin ve Müslüman halkın selameti için gayret gösteren Âli Bey'in kendilerine bağışlanmasını talep etmişlerdir.⁶⁴ Yaklaşık bir saat boyunca telgrafa cevap gelmemesi üzerine saat 9:00 civarında, bu defa da Müftü Abdurrahman Hulusi Efendi, Abdurrahman Gazi Tekkesi Şeyhi Mehmed Rıfat Efendi ve ulemadan İsa Hüsnü Efendi tarafından yine doğrudan Yıldız Sarayı'na telgraf çekilerek, kalabalığın hâlâ Telgrafhane önünde olduğunu ve cevap beklediklerini bildirmişlerdir.⁶⁵ Van nüfusunun Müslüman çoğunluğunu temsil eden bu kişilerin çektikleri telgraflara, Yıldız Sarayı'ndan Tahsin Paşa imzasıyla gelen cevap ise kısa ve nettir. Gelen cevapta, çekilen telgrafların padişah tarafından görüldüğü, böyle şeylere meydan verilmeyerek ilgililerin gerekli tedbirleri alması ifade edilmiştir.⁶⁶

11 Eylül 1907'de başlayan olaylar, alınan cevabın ardından daha fazla büyümese de Âli Bey'in şehirden ayrıldığı 14 Eylül 1907'e kadar devam etmiş görünmektedir. Zira Müşir

61 BOA, İ.DH, 1458/25 (11 Eylül 1907).

62 BOA, BEO, 3143/235678 (11 Eylül 1907).

63 BOA, Y.PRK.UM, 80/35 (11 Eylül 1907).

64 “Âli Bey kullarının buraya muvâsalatıyla berâber vahîmü'l-âfiye ahvâle karşı tedâbir-i lâzimeyi ittihâz ederek ehl-i İslâm nutma'in olmuşlar iken kendisinin azli ahâlî-i İslâmiye'yi be-gâyet mahzûn eylediğinden bir memleket ehl-i imânın selâmetine çalışan vâlinin yed-i mü'eyyede vedî'atullah olan erbâb-ı tevhîde bağışlanması vilâyet Müslümânları nâmına istid'â ediyoruz”. BOA, İ.HUS, 158/6-2,3 (11 Eylül 1907).

65 BOA, İ.HUS, 158/6-1 (11 Eylül 1907).

66 BOA, İ.HUS, 158/6-4 (11 Eylül 1907).

Zeki Paşa'nın yazdıklarına göre cihet-i askeriyece bazı tedbirler alınarak tutuklamalar ve nasihatler yapılmış, şehir esnafı üç gün boyunca dükkânlarını kapatmışsa da dördüncü gün Âli Bey'in Van'dan ayrılmasıyla dükkânlar açılarak şehirde asayiş ve sükûnet sağlanmıştır.⁶⁷ 11 Eylül günü Sadrazam Ferid Paşa tarafından Müftü Abdurrahman Hulusi Efendi'ye hitaben çekilen telgrafta ise Âli Bey'in iyi bir vali olduğunun bilindiği, görevden alınmasının devletçe görülen lüzum üzerine olduğu ve atanan yeni valiye halkın hukukunu koruması için kesin talimat verildiği belirtilmiştir. Ayrıca atama ile azil yetkisinin padişaha ait olduğu, buna kimsenin müdahale hakkının bulunmadığı ve herkesin kendi işiyle meşgul olması gerektiği uyarısında da bulunulmuştur.⁶⁸

Olayların bu duruma gelmesi üzerine aynı gün Sadaret'e uzun bir telgraf çeken Âli Bey, şehir halkının protestolarını engellemeye çalıştığını ancak ahaliyi ikna edemediğini bildirmiştir. Çözüm olarak kendisinin halefini beklemeden hemen Van'dan ayrılmasına müsaade edilmesi hâlinde olayların sakinleşeceğini ifade etmişse de⁶⁹ ertesi gün kendisine verilen cevapta şehirden ayrılmasına izin verilmemiş, ahalinin sakinleştirilerek bu işlere karışmalarını gerektiğinin tembih edilmesi bildirilmiştir.⁷⁰ Bir gün sonra (13 Eylül) verdiği cevapta ise Âli Bey, gönderilen emirler üzerine halkın sakinleştiğini, yeni valinin akşama doğru Van'a gelmesinin beklendiğini ve kendisinin de yarın yola çıkacağı bilgisini vermiştir.⁷¹

Valilik Sonrası

Hakkâri Mutasarrıfı Ali Rıza Bey, 13 Eylül günü akşam saatlerinde Van'a gelerek valilik görevini Âli Bey'den devralmıştır.⁷² Âli Bey ise 14 Eylül 1907'de Van'dan ayrılarak İstanbul'a dönüş yolculuğuna başlamıştır. Karayolu ile Bayezid üzerinden Kars'a gelen Âli Bey, buradan demiryoluyla Tiflis üzerinden Batum güzergâhını izleyerek Van'dan ayrıldıktan altı gün sonra, 20 Eylül günü Batum'a gelebilmiştir. Âli Bey'i Batum tren istasyonunda Osmanlı Başşehbenderi Remzi Bey ile birlikte Batum polis müdürü karşılamış ve Âli Bey'in güvenliğinin sağlanması için refakatine iki koruma polisi görevlendirilmiştir.⁷³

Batum limanındaki karantina uygulaması, Âli Bey'in İstanbul yolculuğunun birkaç gün sonraya ertelenmesine sebep olmuştu.⁷⁴ Bu gecikme dolayısıyla otele yerleşen Âli Bey, Batum polisin koruması altında şehirde birkaç gün geçirmek zorunda kalmıştır. Bu birkaç gün zarfında gündüzleri Başşehbenderliğe giden Âli Bey, akşamları ise oteline dönüyordu. Batum'a gelişinin dördüncü günü (23 Eylül 1907) saat 15:00'de Başşehbenderlikten ayrılan

67 BOA, Y.PRK.ASK, 250/39 (19 Eylül 1907).

68 BOA, BEO, 3143/235689 (11 Eylül 1907).

69 BOA, Y.PRK.UM, 80/35 (11 Eylül 1907).

70 BOA, BEO, 3147/235997-1 (12 Eylül 1907).

71 BOA, Y.A.HUS, 515/34-3 (13 Eylül 1907).

72 BOA, Y.A.HUS, 515/34-2 (13 Eylül 1907).

73 BOA, Y.A.HUS, 515/143-3 (25 Eylül 1907).

74 BOA, Y.A.HUS, 515/143-3 (25 Eylül 1907).

Âli Bey, yine yanında koruma polisleri olduğu hâlde önce hamama uğramış, ardından otele gitmek üzere yola çıkmıştır. Üstü açık bir arabayla otel civarındaki bir kavşaktayken saat 19:00'da kalabalık bir grubun silahlı saldırısı gerçekleşmiştir. Çapraz ateş altında kalan Âli Bey'e toplam yirmi el ateş edilmiştir. Vücuduna üç kurşun isabet eden Âli Bey, olay yerinde hayatını kaybetmiştir. Arabada bulunan polis kolundan hafif yaralanıp silahla karşılık verse de saldırganlar karanlıktan yararlanarak izlerini kaybettirmiştir. Olay yerine gelen Batum güvenlik yetkilileri ise soruşturma başlatıp birkaç şüpheliyi gözaltına almışlar ancak saldırıyı gerçekleştirenlerden ele geçirilebilen kimse olmamıştır. Olay hakkında İstanbul'a ayrıntılı bir rapor gönderen Batum Başşehbenderi Remzi Bey ise Batum'daki genel kanaatin, cinayeti intikam amacıyla Ermeni komitalarının işlediği yönünde olduğunu bildirmiştir.⁷⁵

Âli Bey'in Batum'da silahlı bir saldırı sonucu öldürüldüğü haberi, olaydan birkaç saat sonra Hariciye Nezaretine ulaşmıştır.⁷⁶ Ertesi gün bilgilendirilen Sadrazam Ferid Paşa da aynı gün konuyu II. Abdülhamid'e yazılı olarak arz etmiştir. Ferid Paşa bu yazıda, Âli Bey'in Ermeniler tarafından öldürüldüğünün muhakkak olduğunu, cenazenin bir an evvel Batum'dan bir gemi ile aldırılacağını, ancak cenazenin İstanbul ya da Trabzon'a defnedilmesinin sıkıntı yaratacağı endişesiyle Sinop'a defnedilmesinin daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Aynı yazının devamındaki satırlar ise Sadrazam Ferid Paşa'nın yaşanan olayların arka planını açıkça kaleme alması yönüyle önemlidir. Zira Ferid Paşa'ya göre bu olayın sorumlusu, yalan yanlış şikâyetleriyle işini dosdoğru yapan Âli Bey'i azlettiren Müşir Zeki Paşa'dır. Zeki Paşa'yı doğrudan ifadelerle suçlayan Sadrazam, Âli Bey'in halkın itimadını kazanıp Ermeni çetecilerin hakkından geldiğini fakat Âli Bey'in açıklamalarına da ahaliye de itibar edilmediğini vurguladıktan sonra Zeki Paşa'nın daha önce de valilerin işlerine karışarak görevden aldığını, şimdi yine görevdeki Erzurum ve Mamuretülaziz valilerini hedef göstererek onların da başına çorap ördüğünü,⁷⁷ artık valilerin işine karıştırılmaması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.⁷⁸ Sadrazam'ın bu arzına II. Abdülhamid tarafından ertesi gün verilen cevap ise merhum Âli Bey'in cenazesinin Sinop'a defininin uygun olacağı ve Rusya nezdinde girişimlerde bulunulmasından ibaret⁷⁹ olup ne Zeki Paşa'ya ne de yapılan ağır ithamlara dair hiçbir ifade yoktur.

Âli Bey'e düzenlenen suikast, doğal olarak aynı gün Rus makamlarını da harekete geçirmişti. Rusya Dışişleri Bakanı İzvolski, St. Petersburg'daki Osmanlı Sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa'yı 24 Eylül'de ziyaret ederek taziyelerini iletmiş ve Rus hükümetinin olayı kınadığını bildirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı, ertesi gün Osmanlı sefaretine gönderdiği

75 BOA, Y.A.HUS, 515/143-3 (25 Eylül 1907).

76 BOA, Y.A.HUS, 515/71-2 (23 Eylül 1907).

77 Çok geçmeden mevcut Erzurum Valisi Mustafa Nuri Bey görevden alınmıştır. bkz. BOA. İ.DH, 1459/8 (3 Ekim 1907).

78 BOA, Y.A.HUS, 515/71-1 (24 Eylül 1907).

79 BOA, İ.HUS, 158/55 (25 Eylül 1907).

yazıyla da Âli Bey'in öldürülmesinden duyulan üzüntüyü tekrarlayarak firarda olan katillerin yakalanması için gereken tüm tedbirlerin alındığını ve katillerin hak ettikleri şekilde cezalandırılacaklarını belirtmiştir.⁸⁰ Yine aynı gün İstanbul'daki Rusya Sefiri Zinovyev de Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda, bu cinayetten dolayı Rusya hükümetinin nefret ve infial içinde olduğunu, katillerin mutlaka yakalanacağını bildirmiştir.⁸¹ Bu arada Sadaret, Van Valisi Ali Rıza Bey'e kişiye özel şifreli bir telgraf çekerek, Âli Bey'in öldürülmesinden Van'daki Ermeni komitacıların sorumlu olduğunu, bunlara karşı alınan tedbirlerin artırılmasını ve halkın göstereceği tepkiler düşünülerek gerçekleşen suikastın gizli tutulmasını istemiştir.⁸²

Rus makamlarının katillerin yakalanmasına dair verdikleri taahhütlere rağmen Âli Bey'i öldürenlerden kimse ele geçirilememiştir. Osmanlı idarecilerinin kesin kanaatlerine karşı Rus makamları, katillerin kimliğine dair net bir tanımlama yapmamış ve "kimliği belirsiz kişiler" ifadesini kullanmıştır.⁸³ Hâlbuki aynı günlerde, Paris'te Fransızca olarak çıkarılan Ermeni terörü yanlısı *Pro Armenia* gazetesinde, "Exécution/İnfaz" başlığı altında Âli Bey'in "Batum'da Ermeniler tarafından" katledildiği haber yapılmıştı.⁸⁴

Âli Bey'in katli ya da defnedilmesi gibi konularda Osmanlı basınında herhangi bir haber bulmak ise mümkün olmamıştır. Zaten ilk günden itibaren olayın yaratacağı infialden endişelenildiği için Âli Bey'in vefatı gizli tutularak cenazesinin Trabzon'a dahi defnedilmesinin uygun olmayacağına Ferid Paşa tarafından dikkat çekilmişti. Yine de *İkdâm ve Tercümân-ı Hakikât* gibi dönemin büyük gazeteleri taranmışsa da herhangi bir habere ulaşılamamıştır. Yabancı basında ise *Reuter's Service* başta olmak üzere "Bir Valinin Katledilmesi" gibi başlıklarla olayın haber olduğu görülmektedir.⁸⁵ Yapılan araştırmalar sırasında, Âli Bey'in cenazesinin Batum'dan alınmasıyla ilgili yazışmaların yanı sıra cenazenin tahnit edilmesine, tahnit parasının hangi bütçeden ödeneceğine ve eşyalarının durumuyla ilgili belgelere tesadüf edilmiş ancak cenazenin Sinop'a ne zaman getirildiği, kimin tarafından defnedildiği gibi sorulara cevap bulunamamıştır. Kabri Sinop'ta Cezayirli Ali Paşa Camii haziresinde bulunan Âli Bey'in mezar taşında ise günümüz harfleriyle yazılmış şu ifadeler bulunmaktadır: "*Van İlbayı Âli 1907 de Batumda Ermeni Komutaları Öldürdü.*"

Ali Paşa Ağdı

Literatür taraması sırasında, *Arpa Ektim Biçemedim* adıyla da anılan *Ali Paşa Ağdı* hakkında bilgi bulunduğunu tespit edebildiğimiz en eski yayın, *1967 Van İl Yıllığı* adlı eserdir. Burada ağdım farklı bir versiyonunun yanı sıra türkü sözlerindeki bariz kelime

80 BOA, Y.A.HUS, 515/90-3 (25 Eylül 1907).

81 BOA, Y.A.HUS, 515/92-2 (25 Eylül 1907).

82 BOA, A.MKT.MHM, 673/42-1 (25 Eylül 1907).

83 BOA, Y.A.HUS, 515/77-3 (24 Eylül 1907); BOA, Y.A.HUS, 515/90-3 (25 Eylül 1907).

84 *Pro Armenia*, 5 Ekim 1907, s. 1166.

85 BOA, HR.SYS.1331 - 51 (26 Eylül 1907).

hataları da (dış-düş gibi) dikkat çekmektedir.⁸⁶ Yayında verilen kısa tarihi bilgi ise yine daha önce bahsettiğimiz karışıklıkları içermektedir.

Müzikolojik olarak analiz edildiğinde eserin türü/formu, türkü ve ağıt olarak geçmektedir. İlk çıkış hâli pek bilinmemekle birlikte yakılan ağıdın zamanla türküleşerek notaya alındığı tahmin edilmektedir. Van yöresinde kaynak kişi olarak Abdurrahman Cabiroğlu'ndan derleyen Muzaffer Sarısözen tarafından 1973'de yine notaya alınan türkü, 5/4'lük (3+2) usul ile ağıt formunda ve makamsal dizi olarak “sol” kararlı zavil makamındadır. TRT Müzik Dairesi Yayınları No:398'deki kaydına göre türkünün sözleri şöyledir:

Arpa ektim biçemedim / bir düş gördüm seçemedim / alışmışam soğuk suya / ısı sular içemedim.

Üç atım var biri binek / arkadaşlar kalkın gidek / Ali Paşa'yı vurdular / yavrusuna haber verek.

Paşa giyer iki kürkü / biri samur biri tilki / Ali Paşa'yı vurdular / harap oldu Van'ın mülkü.

Karavanaya vurdular / yüzbaşılar darıldılar / Ali Paşa'yı vurdular / darılmayın yüzbaşılar.

Türkü, halk müziği teorisi içerisinde incelendiğinde müstezat ayağı ve çeşitleri olan rast, nıkriz, hicazkâr ve zavil makamları ile ölçülü kırık hava olarak icra edildiği de görülmektedir. Türk Anonim Halk Edebiyatı'nın bir türü olarak, nazım biçiminde sekizli hece ölçüsüyle “a-a-b-a” şeklindedir. Mani tipi kafiyeye şeması ve nazım birimi olarak bent ve nakarat şeklinde beş adet dörtlükten oluşan koşma türü olarak nitelendirilmektedir. Akademik araştırmalarda⁸⁷ “hikâyeli türkü” olarak da tasnif edilmektedir.⁸⁸

Ağıt formundaki geleneksel icrası dinlendiğinde,⁸⁹ türkünün söz ve müziğiyle duyguları aktarmakta başarılı olduğu ifade edilebilir. Zira sözleri etkileyici, melodisi akılda kalıcıdır. Ayrıca türkünün sözlerinde yaşananlara dair merak uyandıran bir taraf da vardır. Örneğin; “arpa ektim biçemedim” sözüyle, Van'da 1907'de yaşanan kuraklığa mı atıf yapılmaktadır? Yine, “bir düş gördüm seçemedim” derken, Âli Bey'in kısa valilik süresi mi kastedilmektedir? Ya da “alışmışam soğuk suya” ifadesinde ima edilen, ahalinin mustarip olduğu yöneticiler; “ılık sular içemedim” derken Âli Bey midir? Türkünün varyasyonlarında yer alan, “*Ali Paşa giyer kürkü / yarı sansar, yarı tilki*” ifadesi ile Âli Bey'in Van'da sansar ve tilki kürkü imalini

86 1967 *Van İl Yıllığı*, San Matbaası, Van 1968, s. 134-135. Benzer şekilde, 1973 *Van İl Yıllığı*'nda da Ali Paşa ve yakılan ağıt ile ilgili bilgiler bulunmakta olup olay ve tarih bilgileri hatalıdır. bkz. 1973 *Van İl Yıllığı*, Kırıl Matbaası, İstanbul 1974, s. 116.

87 M. Güven, *a.g.t.*, s. 302.

88 Burada yer alan müzikolojik değerlendirmeleri için Antakya Devlet Konservatuarı Türk Müziği Bölümünden Doç. Dr. Erhan Tekin'e teşekkürlerimi sunarım.

89 Türkünün notasına uygun geleneksel icrası için bkz. <https://youtu.be/PB9YXxTenBA?si=MbeCo7IQu74C-4JS> (25 Aralık 2024 tarihinde erişildi.)

desteklemesi⁹⁰ arasında hiç bir alaka yok mudur? Aynı şekilde, haber verilmek istenen “Âli Bey’in yavrusu” on beş yaşındaki en küçük oğlu Hasan Cevat mıdır? Paşalarla arası açıkken ölümüne ah edip “karavanaya vuran yüzbaşılar” kimdir gibi sorularla düşündüren ve nihayetinde bu çalışmanın yapılmasına sebep olan bir türküdür *Ali Paşa Ağıdı*.

Elbette bunca sözün, sadece kafiye maksadıyla arka arkaya dizilip ağıt olması mümkün değildir. Yakıldığı günden bugüne kadar her dinleyenin, bilgisine-görgüsüne göre, duygu ve düşünce dünyasında farklı etkiler bıraksa da ağıttaki sözlerin tarihi gerçeklik ile neredeyse birebir örtüştüğü ve dönem insanının hissiyatını yansıttığı açıktır. O günün hissiyatı tam olarak anlamak zor olsa da yaşananların verdiği ıstırapın şiddetli bir acıya tekabül ettiğini tahmin etmek mümkündür. Zira ağıtların ancak tahammülü zor, büyük acılar karşısında yakıldığı bilinmektedir. Ağdın türkü formuna dönerek yıllarca söylenmesi ise halktaki sahiplenme duygusu ile maşeri vicdanının harekete geçtiğini göstermektedir.

Sonuç

Ali Paşa Türkü'nün sözlerinin yarattığı meraktan yola çıkarak başlayan bu araştırmanın ilk olarak belirtilmesi gereken neticesi, araştırmaya konu edilen Van Valisi “Ali Paşa”nın aslında “Âli Bey” olduğunun anlaşılmasıdır. Sözlü tarih çalışmaları kapsamında derlenen ilk bilgilerdeki karmaşanın yol açtığı bu “başkalaşma”, bilimsel doğrulama yöntemleri kullanılmadan yapılan sözlü tarih çalışmalarından elde edilen verilerin sıhhatini sorgulamakta; zaman, mekân, kişi ve olay bilgilerinin ne denli karışabileceğini de ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, sözlü/yerel tarih çalışmalarındaki bilgilerin teyit edilmeden akademik literatürde tekrar edilmesiyle yanlış bilgilerin kökleştiği ve yayılma hızının çok daha arttığı fark edilmiştir. Buna karşın, önceleri “Hazine-i Evrak” olarak adlandırılan Osmanlı Arşivinin, bir türkü sözünde geçen detaylara kadar birçok bilgiye kaynaklık edebileceği, doğru kullanıldığı takdirde sadece tarihçiler için değil birçok bilim dalı için muazzam bir hazineye tekabül ettiği bir kez daha hatırlanmıştır.

Âli Bey’le ilgili hatalı bilgilerin düzeltilmesinin yanı sıra bilinmeyen hususların da aydınlatılmasına gayret ettiğimiz çalışmayla tarih yazımında türkülerin önemine de dikkat çekilmek istenmiştir. Bilhassa aslına uygun bozulmamış ağıtların, sadece dönem hissiyatını yansıtmakla kalmadığı, tarihi gerçekliklerle de birebir uyuşan detaylara sahip olduğu yönünde güçlü bir kanaat hâsıl olmuştur. Çoğu zaman alakasız zannedilen ya da kafiye için kullanıldığını tahmin edilen bazı ifadelerin, aslında dönemin olay ve kişilerini hatırlatan detay, benzetme ve atıflar olduğu görülmüştür. Bu nedenle özellikle tarih araştırmalarında, Türk Halk Edebiyatı unsurlarından yararlanılarak yapılacak çalışmaların çok daha zenginleşerek anlamlı sonuçlar ortaya koyabileceği değerlendirilmektedir. Yine, türkü ve ağıtlara yönelik

90 Van’da üretilen tiftik ile sansar ve tilki postlarının Trabzon yoluyla Romanya’ya ihracının himaye ve desteklenmesi için Van Valisi Âli Bey imzalı telgraf. bkz. BOA.DH.ŞFR.377-6. (14 Mart 1907).

daha kapsamlı, disiplinler arası araştırmalar yapılmasının birçok disipline önemli katkılar sağlayacağı düşünölmektedir. Zira ölümü gizlenmeye çalışılan Âli Bey örneğinde göröldüğü gibi yakılan içli bir ağıt dahi arkasındaki büyük bir gerçekliğe işaret ederek yüzyıl sonrasına ışık tutabilmektedir.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın doğu vilayetlerindeki idari, siyasi, askerî, mülki ve toplumsal yapının çok katmanlı iç içe geçmiş sorunlarını daha iyi anlamamıza imkân tanıyan Âli Bey'in biyografisi, çıkar odaklı yerel mütegalibe ile yerleşmiş taşra bürokrasisindeki yozlaşmanın, merkezi karar alma süreçlerinde ne kadar etkili olabileceğini gözler önüne sermiştir. Nitekim işini layıkıyla yapmaya çalışan Âli Bey'in, halk ve sadrazam desteğine rağmen azledilmesi sürecindeki gelişmeler ve yazışmalar bu durumu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca 1888-1908 yılları arasında Doğu Anadolu'da görev yapan Müşir Zeki Paşa ve faaliyetleri hakkında daha fazla akademik çalışma yapılmasının gerekliliği de anlaşılmıştır.

Osmanlı topraklarında bir valinin göreve iadesi için ahalinin sokaklara çıkması ve valinin arkasından ağıt yakılması, rastlanılan bir durum değildir. Bu nedenle, Âli Bey'in çok kısa süren valilik müddetince, halkın gönlünde nasıl bu kadar yer edebildiğinin anlaşılması, başlı başına önemli görölmektedir. Bu noktada, Ermeni terörü yanlısı dönem gazetelerinin dahi Âli Bey'in “kanunları çok büyük bir titizlikle uygulamak istediğini”, “milliyeti ne olursa olsun herkese eşit derecede” davrandığını itiraf etmesi, belirli bir profili ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti ve idarecilerinin tabiri caizse ateş çemberi içerisinde olduğu bir dönemde, devlet nizamı ve ahali selameti için sekiz ay gibi kısa bir sürede, seksen farklı netameli işe girişen Âli Bey ise görünen o ki, istenilen ama çok fazla rastlanılmayan bir yönetici profilini teşkil etmekteydi.

Neticede, asılsız iddialarla suçlanıp görevinden azledilen Âli Bey, Ermeni terörüne kurban verilmiş, ölümü halktan gizlenmek zorunda kalınmış, cenazesi dahi İstanbul'a getirilememiştir. Ancak başta vefakâr Van ahaliisi olmak üzere kadirşinas Türk milleti, ne Âli Bey'i, ne de Âli Bey'in kendileri için yaptıklarını unutmamış, çekilen büyük ıstırabı yaktığı ağıtla dilden dile, nesiller sonrasına aktarabilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Makalede yer alan müzikolojik değerlendirmeler için Antakya Devlet Konservatuarı Türk Müziği Bölümünden Doç. Dr. Erhan Tekin'e teşekkürlerimi sunarım.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Assoc. Prof. Dr. Erhan Tekin from Antakya State Conservatory Turkish Music Department for the musicological evaluations in the article.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO): 2979/223385 – 1;2;3. (12;13 Ocak 1907); 3102/232577 (16 Temmuz 1907); 3115/233605 (4 Ağustos 1907); 2574/193026 (13 Mayıs 1905); 3119/233864-1 (8 Ağustos 1907); 3122/234103 (9 Ağustos 1907); 2988/224053 (1 Şubat 1907); 3107/232987 (23 Temmuz 1907); 3122/234099 (11 Ağustos 1907); 3133/234952 (27 Ağustos 1907); 3109/233124-2 (22 Temmuz 1907); 3142/235645 (7 Eylül 1907); 3147/235997-1 (12 Eylül 1907); 3142/235645 (7 Eylül 1907); 3143/235678 (11 Eylül 1907); 3143/235689 (11 Eylül 1907); 3147/235997-1 (12 Eylül 1907); 3102 – 232598 (5 Temmuz 1907); 3157 – 236717 (1 Ekim 1907); 734-55033.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT): 1145/71 (10 Şubat 1907); 1153/40 (14 Mart 1907); 1180/72 (7 Temmuz 1907); 1189/56 (12 Ağustos 1907); 1194/8 (26 Ağustos 1907); 1176 - 17 (26 Mayıs 1907).

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d): 3/1012; 7/855; 7/855; 7/855.

Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR):, 378/90 (18 Nisan 1907); 379/110 (12 Mayıs 1907); 381/113 (8 Haziran 1907); 382/18 (13 Haziran 1907); 382/38 (16 Haziran 1907); 382/100 (23 Haziran 1907); 376/46 (22 Şubat 1907); 328/110 (29 Mayıs 1904); 375/31 (28 Ocak 1907); 384/28 (16 Temmuz 1907); 1331 - 51 (26 Eylül 1907); 377-6.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK): 237/54 (4 Mart 1907); 244-47 (28 Mayıs 1907); 69 – 8 (28 Temmuz 1907).

İrade Dahiliye (İ.DH): 1451/4 – 1 (16 Aralık 1906); 1451/4 – 1(16 Aralık 1906); 1451/4 – 2 (17 Aralık 1906); 1457/45 (5 Eylül 1907); 1458/25 (11 Eylül 1907); İ.DH, 1459/8 (3 Ekim 1907).

İrade Hususi (İ.HUS): 148/72 – 2 (10 Aralık 1906); 157/25 (19 Ağustos 1907); 157/51-1 (5 Ağustos 1907); 157/51-2 (8 Ağustos 1907); 157/51-3 (13 Ağustos 1907); 157/37 (24 Ağustos 1907); 157/74 (2 Eylül 1907); 157/88 (4 Eylül 1907); 158/6-2,3 (11 Eylül 1907); 158/6-1 (11 Eylül 1907); 158/6-4 (11 Eylül 1907); 158/55 (25 Eylül 1907).

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM): 673/42-1 (25 Eylül 1907); 673/42-1 (25 Eylül 1907).

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 1075/15-1 (23 Şubat 1908); 1311 – 12 (11 Haziran 1907).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV): 260/102 (30 Mayıs 1904).

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ): 52/29 (6 Nisan 1907).

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK): 247/74 (16 Haziran 1907); 250/39 (19 Eylül 1907).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 80/35 (11 Eylül 1907); 80/35 (11 Eylül 1907).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS): 514/41-2 (16 Ağustos 1907); 514/41-2 (16 Ağustos 1907); 515/71-1 (24 Eylül 1907); 514/41-1 (21 Ağustos 1907); 515/34-3 (13 Eylül 1907); 515/34-2 (13 Eylül 1907); 515/143-3 (25 Eylül 1907); 515/71-2 (23 Eylül 1907); 515/71-1 (24 Eylül 1907); 515/90-3 (25 Eylül 1907); 515/92-2 (25 Eylül 1907); 515/71-1 (24 Eylül 1907); 515/143-3 (25 Eylül 1907).

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES): 144/24 (4 Mart 1907); 146/82 (2 Haziran 1907).

Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi

Süvari Yüzbaşı Süleyman'a (319-56) ait Subay Şahsi Dosyası.

Millî Savunma Üniversitesi (MSÜ) Kara Harp Okulu (KHO) Tarihi Arşivi.

27 Nolu Künye Defteri.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1962.

İkdam, 2 Ocak 1907 Çarşamba.

Pro Armenia, 5 Ekim 1907.

Pro Armenia, 5 Temmuz 1907.

Tetkik Eserler

1967 Van İl Yıllığı, San Matbaası, Van 1968.

1973 Van İl Yıllığı, Kıral Matbaası, İstanbul 1974.

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Arvas, Tarık Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Van Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Van 2018².

Bozkurt, Uğur, "II. Abdülhamid'in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa'nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (2019), s. 237-254.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşîr Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.

Çelik, Hüseyin, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Van 1996.

Çelik, Hüseyin, "Ali Paşayı Vurdular", *İhlâs Finans Van Turizm ve İş Rehberi*, İstanbul 1998.

Demiroğlu, Faiz, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

Güven, Merdan, *Türkiye Sahasındaki Hikâyeli Türküler Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002³.

Koçyiğit, Ömer, "Hüseyin'ken Çıktım Şehir Yoluna: Harput Türküsünde Yaşayan Telgrafçı Âkif Efendi,

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, sayı 49 (2023), s. 1-22.

McCarthy Justin, vd., *The Armenian Rebellion at Van*, University of Utah Press, Utah 2006.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, V, İstanbul 1996.

Oktay, Hasan, “Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü”, *Yeni Türkiye Dergisi*, II/38 (2001), s. 832-838.

Oktay, Hasan, “Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü 1896-1915”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, Ankara 2002, s. 84-137.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, I-II, Ankara 2008.

Özcan, Ahmet, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 46-47.

Talay, Aydın, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi, Van’da Ermeni Olayları*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2017².

Tızlak, Fahrettin, “Van Gölü’nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 467-486.

İnternet Kaynakları

Ali Paşa Ağıdı: <https://youtu.be/PB9YXxTenBA?si=MbeCo7IQ74C-4JS> (15 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

Ali Paşa ile Dacat ve Vatanın Öyküsü: <https://www.vansesigazetesi.com/ali-pasa-ile-dacat-ve-vatanin-oykusu/91243> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi) .

Ali Paşa’ya Vefa Zamanı Geldi: <https://memleketimvan.com/haber-3407-haber-ali-pasa-ya-vefa-zamani-geldi.html> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

Sinop’ta Medfun Van Valisi Ali Rıza Paşa: <https://www.ajanssinop.com/yazarlar/cengizhan-ersoy/sinop-ta-medfun-van-valisi-ali-riza-pasa/310/> (20 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

Sinoplularla Vanlıların Paşa Kavgası: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sinoplularla-vanlilarin-pasa-kavgasi-7348789> (28 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

